

Proving God's Existence in Fārābī's Works

Leila Kiankhah*

Abstract

From Fārābī's perspective, one of the most important and perhaps the most pivotal aspects of metaphysics is the discussion of theological issues—namely, the study of God as the origin of the universe and His attributes. Fārābī considers the third part of divine science to be the discussion of God and non-corporeal beings and their attributes and proof of their existence. Therefore, from Fārābī's point of view, the existence of God is not self-evident, and therefore it is considered one of the issues of divine science. This research aims to answer the question of what is Fārābī's position regarding the proof of God's existence in his various works and in what works has he dealt with it. According to the findings of this research, some of the works attributed to Fārābī contain a clear proof of God's existence based on the distinction between existence and quiddity, as well as necessity and possibility (the proof of necessity and possibility). The assertion of this argument on these two basic principles that Fārābī did not achieve in his definitive works as well as some other evidences in the text of these works, strengthens the hypothesis of not attributing them to Fārābī. On the other hand, referring to Fārābī's definitively authentic works shows that he did not allocate a clear and specific part to this argument and did not establish a clearly formulated argument for the existence of God. But despite this, it cannot be said that he had no interest in proving the existence of God; Because some of his statements in describing the stages of acquiring theoretical sciences include a kind of causality proof over the proof of the first entity. Therefore, his way of proving the existence of God can be considered as proof of causality.

Keywords: Fārābī, first being, proof of God's existence, divine knowledge, proof of causality, proof of necessity and possibility.

* Assistant Professor, Iranian Institute of Philosophy, Tehran, Iran, kiankhah@iirp.ac.ir

Date received: 27/03/2024, Date of acceptance: 19/10/2024

Introduction

From Fārābī's perspective, one of the most important and perhaps the most pivotal aspects of metaphysics is the discussion of theological issues—namely, the study of God as the origin of the universe and His attributes. Fārābī often defines metaphysics in his works in terms of theology, describing it as the study of the first existent and other existents insofar as their existence is caused by the first existent.

Thus, in Fārābī's view, God is not only the existent on whom all other existents depend, but other existents merit metaphysical examination only insofar as they are connected to God. Therefore, a proper understanding of the first existent, His attributes, and His relation to other existents is among the most important and pivotal research issues in the study of Fārābī. While the first existent and His attributes have been discussed in another article (Kiankhah 2022b), due to its limited scope, that article did not address the proof or proofs for the existence of God in Fārābī's view—an essential issue in Fārābī's theology. In continuation of my research on Fārābī's theology, this article primarily focuses on the proof or proofs for God's existence in Fārābī's works. It analyzes and examines Fārābī's approach to proving God's existence and addresses a crucial philosophical question that has concerned thinkers for a long time: Why does God exist?

In the fourth chapter of *Iḥṣā' al-'ulūm* (Enumeration of the Sciences), which is dedicated to natural science and theology, Fārābī divides theology (metaphysics) into three parts. The first addresses existents and their accidents insofar as they are existents. The second deals with the preliminaries of proofs and the definition of substances (primitive definitions), while the third is devoted to the study of existents that are neither physical nor associated with physical objects. Fārābī then outlines the general issues of this third part, mentioning the proofs presented for its problems, such as the proof for the existence of detached (immaterial) existents, the proof for the multiplicity of detached existents, the proof for the finitude of detached existents, and the proof for the hierarchical degrees among these existents, where this hierarchy ultimately leads to an existent that is the most perfect, free of any imperfections, and from which other existents derive their existence, unity, and truth (Fārābī 1996, 75–79).

According to this text, Fārābī holds that the existence of the first existent and non-physical existents is not self-evident. Thus, a key problem in theology (metaphysics) is to prove the existence of immaterial beings and demonstrate that the hierarchical chain of these beings culminates in the first origin. Like Avicenna, Fārābī does not consider God's existence self-evident and regards the proofs for His existence as a metaphysical

issue. However, a closer examination of Fārābī's works reveals that his approach to proving the first existent is more complex than Avicenna's, requiring deeper scrutiny.

Materials & Methods

As with other research on Fārābī, it is essential, before embarking on a study, to distinguish between the works attributed to him in terms of their authenticity and then examine their content. Regarding the central issue of this article, there are profound and fundamental differences between the authentic and non-authentic works attributed to Fārābī, and failing to distinguish them would result in a conflation of various views and imprecision in reporting and analyzing Fārābī's thought. As I suggested in the article "The First existence and its attributes in Fārābī's view" (Kiankhah, 2022b), many historical books and research papers have attributed the ideas presented in treatises such as *al-Da'āwī al-qalbiyya*, *Sharḥ risālat Zīnūn al-kabīr*, and *'Uyūn al-masā'il* to Fārābī without scrutinizing their authenticity, simply because these treatises contained significant material on theology and proofs of God's existence. However, these treatises often align with an Avicennan intellectual approach. The author or authors of these three treatises, and similar works, emphasize the distinction between existence and quiddity, as well as necessity and possibility, proving God's existence based on possibility and necessity. In contrast, an examination of the views presented in the definitively authentic works of Fārābī shows that, unlike Avicenna, he did not consider the distinction between essential necessity and essential possibility in his metaphysics, and, in fact, he never describes God as the Necessary Existent (*wājib al-wujūd*).

Thus, when examining the proofs for God's existence in Fārābī's view, it is crucial to consider such proofs separately in his definitively authentic works and in more doubtful ones, in order to avoid conflating the differing views presented in these two groups of writings.

Discussion & Result

Overall, after examining the proofs for God's existence in the works attributed to Fārābī, the following points can be noted.

1. An examination of Fārābī's works reveals that those doubtfully attributed to him present clear-cut proofs for God's existence based on the distinction between existence and quiddity, as well as necessity and possibility. The fact that these proofs are grounded in principles that contradict Fārābī's theoretical foundations, along with other evidence in the texts, strengthens the hypothesis that these works were not authored by

him. Many researchers, without acknowledging this, have cited these works to argue that Fārābī was the first philosopher to view God as the essentially Necessary Existent and to present the proof from necessity and possibility for God's existence, thus rejecting Avicenna's role as the originator of these arguments.

2. A review of Fārābī's definitively authentic works reveals that *al-Ḥurūf*, *Taḥṣīl al-sa'āda*, *Falsafa Arastūṭālīs*, and *Fuṣūl muntaza'a* contain a version of the causal proof for the existence of the first existence when establishing the necessity of the third branch of the theoretical sciences, namely theology.

3. While *Ārā' ahl al-madīnat al-fāḍila* and *al-Siyāsāt al-madaniyya* contain the most extensive theological discussions among Fārābī's works and provide detailed presentations of the proof from the unity of the first existent and the proof from the negation of opposites, they do not explicitly offer a clear-cut proof for the existence of the first existent. However, there are passages in *Ārā' ahl al-madīnat al-fāḍila* where it appears that Fārābī seeks to establish the existence of the First Existence through an analysis of its essence.

4. It seems that the reason Fārābī does not present a proof for God's existence in his two major works, *Ārā' ahl al-madīnat al-fāḍila* and *al-Siyāsāt al-madaniyya*, is that he assumes God's existence, having already somewhat established it in *Taḥṣīl al-sa'āda* and similar works. Thus, he begins his discussions with an explanation and analysis of the problems concerning God and higher principles. In *Taḥṣīl al-sa'āda*, he emphasized the necessity of addressing theology without fully engaging with it.

5. One contribution of this article is the examination of evidence for rejecting the attribution of three treatises to Fārābī: *Uyūn al-masā'il*, *al-Da'āwī al-qalbiyya*, and *Sharḥ risālat Zīnūn al-kabīr*. This helps researchers of Fārābī avoid errors in attributing philosophical views to him and accurately assess Avicenna's innovations in presenting proofs for God's existence.

Conclusion

According to the findings of this research, some of the works attributed to Fārābī contain a clear proof of God's existence based on the distinction between existence and quiddity, as well as necessity and possibility (the proof of necessity and possibility). The assertion of this argument on these two basic principles that Fārābī did not achieve in his definitive works as well as some other evidences in the text of these works, strengthens the hypothesis of not attributing them to Fārābī. On the other hand, referring to Fārābī's definitively authentic works shows that he did not allocate a clear and

171 Abstract

specific part to this argument and did not establish a clearly formulated argument for the existence of God. But despite this, it cannot be said that he had no interest in proving the existence of God; Because some of his statements in describing the stages of acquiring theoretical sciences include a kind of causality proof over the proof of the first entity. Therefore, his way of proving the existence of God can be considered as proof of causality.

Bibliography

- Afzali, Ali. 2016. "Fārābī, Narāqī va Gharawī muhtakirān-i burhān-i vujūdī dar falsafī-yi Islāmī." *Jāvidān khirad* 29, no. 1: 5-28.
- Āqā Buzurg Tihirānī, Muḥammad Muḥsin. 1982. *Al-Dharī'a ilā taṣānīf al-Shī'a*. Lebanon: Dār al-Aḍwā'.
- Fakhry, Majid. 1989. "Fārābī va burhān-i vujūdī." Translated by Mohammad Saeed Hanaee Kashani. *Tahqīqāt-i falsafī*, no. 1.
- Fārābī, Muḥammad b. Muḥammad. 1930a. "Al-Da'āwī al-qalbiyya." In *Rasā'il Fārābī*. Hyderabad: Maṭba'a Majlis Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyya.
- Fārābī, Muḥammad b. Muḥammad. 1930b. "Sharḥ risāla Zīnūn al-kabīr al-Yūnānī." In *Rasā'il Fārābī*. Hyderabad: Maṭba'a Majlis Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uthmāniyya.
- Fārābī, Muḥammad b. Muḥammad. 1961. *Falsafa Arastūtālīs*. Edited by Muḥsin Mahdī. Beirut: Dār al-Mashriq.
- Fārābī, Muḥammad b. Muḥammad. 1982. *Tahṣīl al-sa'āda*. Edited by Ja'far Āl Yāsīn. Beirut: Dār Andulus.
- Fārābī, Muḥammad b. Muḥammad. 1984. *Fūsūl muntaza'a*. Edited by Fawzī Mitrī Najjār. Qom: al-Maktabat al-Zahrā'.
- Fārābī, Muḥammad b. Muḥammad. 1986. *Al-Ḥurūf*. Edited by Muḥsin Mahdī. Beirut: Dār al-Mashriq.
- Fārābī, Muḥammad b. Muḥammad. 1987. "Burhān." In *al-Mantiqīyyāt* by Fārābī. Edited by Mohammad Taqī Daneshpajooh. Qom: Library of Ayatollah Marashi Najafi.
- Fārābī, Muḥammad b. Muḥammad. 1995. *Ārā' ahl al-madīnat al-fāḍila wa-muḍāddātihā*. Edited by 'Alī Bū Mulḥam. Beirut: Maktabat al-Hilāl.
- Fārābī, Muḥammad b. Muḥammad. 1996. *Iḥṣā' al-'ulūm*. Edited by 'Alī Bū Mulḥam. Beirut: Maktabat al-Hilāl.
- Fārābī. 1890. *Alfarabi's philosophische Abhandlungen*. Edited by Herausgegeben von F. Dieterici. Leiden: Brill.
- Ibn Abī Uṣaybi'a, Aḥmad b. Qāsim. 2001. *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaqāt al-aṭibbā'*. Edited by 'Āmir Najjār. Cairo: al-Hay'at al-Miṣriyyat al-'Āmma li-l-Kitāb.
- Ibn Bāja, Abū Bakr Muḥammad b. Yaḥyā. n.d. *Rasā'il falsafīyya li-Abī Bakr b. Bāja*. Commentary by Jamāl al-Dīn al-'Alawī. Beirut: Dār al-Thaqafa.

- Ibn Khallikān, Aḥmad b. Muḥammad. 1968. *Wafayāt al-a'yān wa-anbā' abnā' al-zamān*. Edited by Iḥsān 'Abbās. Beirut: Dār al-Thaqāfa.
- Ibn Sīnā. 1983. *Al-Shifā', al-ilāhiyyāt*. Edited by al-Ab Qanawāṭī and Sa'īd Zāyid. Qom: Library of Aytollah Marashi Najaf.
- Ibn Sīnā. 1984. *Al-Mabda' wa-l-ma'ād*. Edited by Abdollah Nourani. Tehran: McGill University Institute for Islamic Studies and University of Tehran.
- Ibn Sīnā. 1996. *Al-Ishārāt wa-l-tanbīhāt*. Commentary by Khwāja Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī and Quṭb al-Dīn al-Rāzī. Qom: Nashr al-Balāgha.
- Ibn Sīnā. 2000. *Al-Najāt min al-gharq fī baḥr al-dilālāt*. Edited by Mohammad Taqī Daneshpajoo. Tehran: University of Tehran.
- Ibn Sīnā. 2004. *Ṭabī'iyāt dānishnāmi-yi 'Alā'ī*. Edited by Seyed Mohammad Meshkat. Hamedan: Bu-Ali University.
- Ibn Sīnā. 2012. *Al-Ta'līqāt*. Edited by Seyed Hossein Mousavian. Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy.
- Kiankhan, Leila. 2002b. "Barrasī-yi mawjūd-i avval va šifāt-i ū dar falsafī-yi Fārābī." *Ḥikmat-i mu'āšir* 13, no. 2: 245-275.
- Kiankhan, Leila. 2022a. "Aṣl-i tamāyuz-i vujūd az māhiyyat." *Āmūzi-hāyi falsafī-yi Islāmī* 17, no. 31: 145-168.
- Kindī. 1952. *Rasā'il al-Kindī al-falsafīyya*. Vol. 2. Edited by Muḥammad 'Abd al-Hādī Abū Rayda. Cairo: Dār al-Fikr al-'Arabī.
- Mahdavi, Yahya. 1954. *Fihrist-i nuskhi-hāyi muṣannaḥāt-i Ibn Sīnā*. Tehran: University of Tehran.
- Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad b. 'Umar. 1990. *Al-Mabāḥith al-mashriqiyya fī 'ilm al-ilāhiyyāt wa-l-ṭabī'iyāt*. Qom: Bidar.
- Şafḍī, Khalīl b. Aybak. 1980. *Al-Wāḥī bi-l-wafayāt*. Edited by Hellmut Ritter. Beirut: Franz Schteiner Publications.
- Soleimani Amir, Askari. 2019. "Bartarī va mazāyāyi burhān-i šiddīqīn dar miyān-i barāhīn-i ithbāt-i vujūd-i khudā." *Ḥikmat-i Islāmī* 6, no. 20: 9-29.
- Tayebnia, Mohammad Saleh, Reza Akbarian, and Mohammad Saeedimehr. 2012. "Tafāvut-i rüykard-i Araštū va Ibn Sīnā dar ithbāt-i vujūd-i khudā." *Ilāhiyyāt-i taṭbīqī* 3, no. 7: 1-18.
- Yazdi, Aghdas. 2002. "Ithbāt-i vujūd-i khudā az manzar-i Ibn Sīnā." *Nāmi-yi Muftā* 8, no. 30: 57-76.

اثبات وجود خدا در آثار فارابی

لیلا کیان خواه*

چکیده

بحث از خدا به عنوان مبدأ عالم از جمله محوری‌ترین مباحث فلسفه فارابی است. فارابی در *إحصاء العلوم* جزء سوم علم الهی را بحث از خدا و موجودات غیر جسمانی و صفات آنها و اثبات وجود آنها می‌داند. بنابراین، از دیدگاه فارابی وجود خدا بدیهی نیست و لذا یکی از مسائل علم الهی (مابعدالطبیعه) محسوب می‌شود و باید برای اثبات آن برهان اقامه شود. این پژوهش در صدد پاسخ به این مسأله است که فارابی در آثار مختلف خود در قبال اقامه برهان بر اثبات وجود خدا چه موضعی دارد و در چه آثاری به آن پرداخته است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، برخی از آثاری که به فارابی منسوبند حاوی برهان واضح و روشنی بر اثبات وجود خدا هستند که بر اساس تمایز وجود از ماهیت و تمایز واجب از ممکن اقامه شده است (برهان وجوب و امکان). ابتناء این برهان بر این دو اصل اساسی که فارابی در آثار قطعی خود به آنها دست نیافته و لذا آرای مابعدالطبیعی‌اش بر آنها بنا نشده است، و نیز برخی شواهد موجود دیگر در متن این آثار، فرضیه عدم انتساب آنها را به فارابی تقویت می‌کند. در مقابل، مراجعه به آثار قطعی الانتساب فارابی نشان می‌دهد که او در این آثار، بخش صریح و مشخصی را به این برهان اختصاص نداده و برهانی با صورتبندی مشخص بر وجود خدا اقامه نکرده است. اما با این وجود، نمی‌توان گفت که او هیچ اهمیتی به اثبات وجود خدا نداشته؛ چرا که برخی بیانات او در تشریح مراحل کسب علوم نظری در بردارنده نوعی برهان علیت بر اثبات موجود اول هستند. بنابراین می‌توان طریق او را در اثبات وجود خدا برهان علیت دانست. علاوه بر این، عبارتی در کتاب *آراء اهل المدینة الفاضلة* وجود دارد که به نظر می‌رسد فارابی در آن از طریق تحلیل ذات موجود اول به اثبات وجود او می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: فارابی، موجود اول، برهان اثبات وجود خدا، علم الهی، برهان علیت، برهان وجوب و امکان.

* استادیار گروه مطالعات ابن‌سینا، مؤسسه پژوهی حکمت و فلسفه ایران، kiankhah@irip.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۸

۱. مقدمه و طرح مسئله

از دیدگاه فارابی از جمله مهم‌ترین و شاید محوری‌ترین اجزاء مابعدالطبیعه، مباحث خداشناسی یعنی بحث از خدا به عنوان مبدأ عالم و صفات اوست چرا که فارابی در بسیاری از آثار خود مابعدالطبیعه را بر محور خداشناسی تعریف می‌کند و آنرا دانش بررسی موجود اول و نیز بررسی سایر موجودات از آن جهت که موجود اول، سبب وجود آنهاست، می‌داند.^۱ بنابراین، خدا در اندیشه فارابی نه تنها موجودی است که سایر موجودات در وجود به او وابسته‌اند؛ بلکه سایر موجودات تنها به جهت ارتباطی که با او دارند صلاحیت بررسی در مابعدالطبیعه را اخذ می‌کنند. لذا شناخت دقیق موجود اول و ویژگی‌های او و ارتباط او با سایر موجودات، از جمله مهم‌ترین و محوری‌ترین مسائل پژوهشی در حوزه فارابی‌شناسی است. بحث از موجود اول و بررسی صفات او قبلاً در مقاله مستقلی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است (کیان‌خواه، ۱۴۰۱ ب) اما در مقاله مذکور به دلیل محدودیت حجم مقالات، برهان یا براهین اثبات وجود موجود اول در اندیشه فارابی که از جمله مباحث بسیار مهم در حوزه خداشناسی اوست بررسی نشده است. در این راستا و در ادامه پژوهش در خداشناسی از دیدگاه فارابی، مسأله اصلی این مقاله بررسی برهان یا براهین اثبات وجود خدا در آثار فارابی است و لذا نوشتار حاضر به تحلیل و بررسی آثار فارابی در مواجهه با مسأله اثبات وجود خدا و بررسی این پرسش مهم فلسفی می‌پردازد که از دیرباز برای متفکران مطرح بوده است: «چرا خدا موجود است؟».

فارابی در فصل چهارم کتاب *إحصاء العلوم* که به علم طبیعی و علم الهی اختصاص دارد، علم الهی (مابعدالطبیعه) را به سه جزء تقسیم می‌کند: جزء اول علم الهی درباره «موجودات و اعراض آنها از آن جهت که موجودند» بحث می‌کند، در جزء دوم از مبادی برهان‌ها و تعریف جواهر آنها (حدود اولیه) بحث می‌شود و جزء سوم به بررسی موجوداتی اختصاص دارد که جسم و جسمانی نیستند. او در ادامه، رئوس مطالب جزء سوم را ذکر کرده و به براهینی اشاره می‌کند که برای اثبات مسائل این جزء اقامه می‌شوند؛ همانند برهان بر وجود موجودات مفارق، برهان بر کثرت موجودات مفارق، برهان در مورد تناهی موجودات مفارق و برهان بر اثبات اینکه این موجودات دارای مراتب متفاوتی بوده و در نهایت به موجودی ختم می‌شود که کامل‌ترین موجودات است، هیچ نقصی در او راه ندارد و سایر موجودات، در وجود و وحدت و حقیقت از او مستفاد هستند (فارابی، ۱۹۹۶: ۷۵-۷۹).

و الجزء الثالث يفحص عن الموجودات التي ليست بأجسام ولا في أجسام. فيفحص عنها أولاً هل هي موجودة أم لا؟ ويبرهن أنها موجودة ثم يفحص عنها هل هي كثيرة أم لا؟ فيبين

اثبات وجود خدا در آثار فارابی (لیلا کیان خواه) ۱۷۵

أنها كثيرة، ثم يفحص هل هي متناهية أم لا؟ فيبرهن أنها متناهية، ثم يفحص هل مراتبها في الكمال واحدة، أم مراتبها متفاضلة؟ فيبرهن أنها متفاضلة في الكمال، ثم يبرهن أنها على كثرتها ترتقى من عند أنقصها إلى الأكمل فالأكمل، إلى أن تنتهي في آخر ذلك إلى كامل ما لا يمكن أن يكون شيء هو أكمل منه ... (فارابی، ۱۹۹۶: ۷۵)

بر اساس متن فوق، فارابی معتقد است که وجود موجود اول و موجودات غیر جسمانی بدیهی نیست و اقامه برهان بر وجود موجودات غیر مادی و نیز برهان بر ختم شدن سلسله متفاضل موجودات غیرمادی به مبدأ نخستین، یکی از مسائل علم الهی (مابعدالطبیعه) محسوب می شود. بنابراین فارابی همانند ابن سینا وجود خدا را بدیهی نمی داند و اثبات وجود او را در زمره مسائل مابعدالطبیعی قرار می دهد. البته مراجعه به آثار فارابی نشان می دهد که بررسی موضع فارابی در قبال برهان اثبات موجود اول از بررسی مواضع ابن سینا بسیار پیچیده تر بوده و نیازمند دقت نظر بیشتری است.

همانند سایر پژوهشها در حوزه فلسفه فارابی قبل از انجام پژوهش، ضروری است تا آثار منسوب به فارابی از نظر قطعیت در انتساب یا عدم قطعیت در انتساب تفکیک شوند و سپس مورد بررسی قرار گیرند. این دو دسته آثار به خصوص در مورد مسأله اصلی این مقاله دارای تفاوت های عمیق و بنیادینی هستند که عدم تفکیک آنها در بررسی این مسأله منجر به خلط آراء مختلف و عدم دقت در گزارش و تحلیل آراء فارابی می شود. همان گونه که در مقاله «موجود اول و صفات او از دیدگاه فارابی» نیز بیان شد (کیان خواه، ۱۴۰۱ ب)، بسیاری از کتب تاریخی و مقالات پژوهشی بدون بررسی انتساب آثار فارابی و تفکیک آثار بر اساس آن، صرفاً به این دلیل که رسالتهای از قبیل *الدعوى القلبية*، شرح *رسالة زینون کبیر و عیون المسائل* در بردارنده مطالب مهمی در باب خداشناسی و اثبات وجود خدا هستند، آراء مندرج در این آثار که غالباً با اسلوب نظام فکری سینوی ارائه شده اند را به فارابی منسوب دانسته و در نتیجه دیدگاه های فارابی را بسیار نزدیک به ابن سینا گزارش کرده اند. مؤلف یا مؤلفان رساله های *الدعوى القلبية*، شرح *رسالة زینون کبیر و عیون المسائل* و آثاری شبیه به آنها تأکید زیادی بر تمایز وجود و ماهیت و تمایز وجوب و امکان دارند و بر اساس برهان امکان و وجوب، خدا را اثبات می کنند در حالی که بررسی آراء فارابی در آثار مسلم نشان می دهد که بر خلاف ابن سینا، تمایز وجوب ذاتی و امکان ذاتی در مابعدالطبیعه فارابی مطرح نبوده و او خدا را واجب الوجود نمی نامد.

لذا در بررسی اثبات وجود خدا از دیدگاه فارابی برای پرهیز از خلط دیدگاه‌های مختلف در دو دسته آثار منسوب به فارابی، ضروری است تا برهان اثبات وجود خدا به تفکیک در این آثار بررسی شود.

۲. پیشینه پژوهش

جستجو در بین پژوهش‌های فارابی‌شناسی نشان می‌دهد که مقاله‌ای با محوریت مسأله اصلی این مقاله یعنی اثبات وجود خدا از دیدگاه فارابی نگاشته نشده است ولی مقالاتی را می‌توان یافت که تا حدی مرتبط با پژوهش حاضر هستند. در این مقالات که برخی به طور کلی در مورد براهین اثبات وجود خدا هستند و برخی دیگر دیدگاه ابن‌سینا را تشریح کرده‌اند، به طور ضمنی به عنوان پیشینه دیدگاه ابن‌سینا و فیلسوفان اسلامی، به برهان وجوب و امکان در آثار فارابی اشاره شده و فارابی مبتکر این برهان تلقی شده است. در حالی که همان‌گونه که در متن مقاله توضیح داده خواهد شد این برهان در آثاری موجود است که انتساب آن‌ها به فارابی مورد تردید است و وجود برخی قرائن مهم در آن‌ها فرضیه عدم انتساب را تقویت می‌کند. از جمله این مقالات می‌توان به مقاله‌های «اثبات وجود خدا از منظر ابن‌سینا» (یزدی، ۱۳۸۱)، «تفاوت رویکرد ارسطو و ابن‌سینا در اثبات وجود خدا» (طیب‌نیا، ۱۳۹۱) و «برتری و مزایای برهان صدیقین در میان براهین اثبات وجود خدا» (سلیمانی امیری، ۱۳۹۸) اشاره کرد که در آن‌ها به صورت بسیار مختصر و کوتاه برای نشان دادن پیشینه برهان ابن‌سینا، برهان وجوب و امکان در اثبات وجود خدا به فارابی نسبت داده شده است. این مقالات با وجود اشمال بر مطالب مهم علمی و دقت‌های فلسفی به دلیل عدم تفکیک بین آثار فارابی، در گزارش آراء فارابی دچار برخی اشکالات شده‌اند.

۳. بررسی برهان اثبات وجود خدا در آثار غیر قطعی

در میان آثاری که انتساب آن‌ها به فارابی قطعی نیست، سه رساله *عیون المسائل*، *الدعاوی القلیبیه* و شرح *رساله زینون کبیر* که با ساختاری مشابه تنظیم شده‌اند بیش از بقیه آثار به مباحث خداشناسی پرداخته‌اند. در هر سه رساله ابتدا خلاصه‌ای از اصول تمایز وجود و ماهیت و تمایز واجب از ممکن ارائه می‌شود و سپس وجود خدا با عنوان واجب‌الوجود بالذات اثبات شده و برخی از صفات او و نیز رابطه خدا با جهان تشریح می‌شود. در ادامه این نوشتار هر کدام از

اثبات وجود خدا در آثار فارابی (لیلا کیان‌خواه) ۱۷۷

رساله‌های مذکور با محوریت مسأله این مقاله یعنی برهان اثبات وجود خدا مورد بررسی قرار می‌گیرند. در خلال این بررسی‌ها، به برخی نکات مندرج در این رساله‌ها که انتساب آنها را به فارابی مورد تردید قرار می‌دهند نیز اشاره خواهد شد.

۱.۳ عیون المسائل

عیون المسائل یکی از آثار منسوب به فارابی است که برای نخستین بار در سال ۱۸۹۰ میلادی در مجموعه *الثمرة المرضیه* (فارابی، ۱۸۹۰، ۵۶-۶۵) مشمل بر آثاری از فارابی در برلین چاپ شده است. این رساله مشتمل بر بیست و دو مسأله فلسفی (عین) است که در بردارنده مطالب مهمی در حوزه خداشناسی و جهان‌شناسی بوده و از حیث محتوا و چینش مطالب شباهت قابل ملاحظه‌ای به رساله *الدعوى القلیبیه* دارد. نام این اثر در برخی کتب تراجم در زمره آثار فارابی ذکر شده است. ابن ابی أصیبعه کتابی با عنوان *عیون المسائل علی رأی أرسطوطالیس* مشتمل بر صد و شصت مسأله (ابن ابی أصیبعه، ۲۰۰۱، ج ۴: ۳۰) و صفدی نیز کتاب *عیون المسائل علی رأی أرسطو* مشتمل بر صد و شصت مسأله (صفدی، ۱۴۰۱، ج ۱: ۱۱۰) را به فارابی نسبت داده‌اند. اما مهدوی در کتاب *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا*، این اثر را در زمره آثار مشکوک ابن‌سینا ذکر کرده و توضیح می‌دهد که این اثر در مجموعه ارگین در زمره آثار ابن‌سینا ثبت شده و در مجموعه شماره ۴۷۵۵ دانشگاه استانبول (تاریخ کتابت: ۵۸۸) نیز به ابن‌سینا نسبت داده شده است ولی در عین حال این اثر در نسخه ۵۰۶۱ برلین به ابوالبرکات منسوب شده است (مهدوی، ۱۳۳۳: ۲۸۳-۲۸۴).

مؤلف در آغاز این رساله، به تشریح تقسیم علم به تصور و تصدیق می‌پردازد و توضیح می‌دهد که تصورات در نهایت به تصوراتی ختم می‌شوند که برای فهم آنها نیاز به تصورات متقدم بر آنها نیست؛ بلکه این تصورات نهایی معانی ظاهر و صحیحی هستند که در ذهن مرکوزند. مؤلف در نهایت، وجوب و وجود و امکان را در زمره این تصورات قرار می‌دهد و در ادامه بعد از ارائه توضیحاتی در مورد انواع تصدیقات، بلافاصله وارد بحث از اصل تمایز واجب از ممکن شده و موجودات را به دو قسم واجب‌الوجود و ممکن‌الوجود تقسیم می‌کند: واجب‌الوجود بالذات موجودی است که اگر غیر موجود فرض شود مستلزم محال است و ممکن‌الوجود بالذات موجودی است که فرض غیر موجود بودن آن مستلزم محال نیست و

برای موجود بودن به علت نیازمند است و در صورتی که واجب شود، واجب الوجود بالغیر خواهند شد:

فنقول أنّ الموجودات علی ضربین أحدهما إذا اعتبر ذاته لم يجب وجوده ويسمى ممکن الوجود والثانی إذا اعتبر ذاته وجب وجوده ويسمى واجب الوجود وإن كان ممکن الوجود إذا فرضناه غیر موجود لم يلزم منه محال فلا غنی بوجوده عن علّة وإذا وجب صار واجب الوجود بغیره ... (فارابی، ۱۸۹۰: ۵۸)

۱.۱.۳ برهان اثبات وجود خدا در عیون المسائل

مؤلف *عیون المسائل* در ادامه مطالب فوق، برهان اثبات وجود خدا را تقریر می‌کند و با بیانی موجز از طریق برهان امکان و وجوب و بر اساس ابطال دور و تسلسل، موجود اول یا همان واجب‌الوجود را اثبات می‌کند (فارابی، ۱۸۹۰: ۵۶-۵۷). موجودی که وقتی غیر موجود فرض شود، مستلزم محال است؛ برای وجودش نیاز به علتی ندارد و جایز نیست که وجودش بغیره باشد. این موجود، سبب اول برای وجود اشیاء است و لازم است که وجودش اولین وجود بوده و از جمیع انواع نقص منزّه باشد؛ بنابراین، وجود او تام است و علاوه بر این، لازم است که وجودش اتم‌الوجود و منزّه از تمام انواع علل یعنی علل مادی و صوری و فاعلی و غایی باشد (فارابی، ۱۸۹۰: ۵۷). مؤلف در ادامه بر ماهیت نداشتن واجب‌الوجود بالذات تأکید می‌کند و توضیح می‌دهد از آنجا که واجب‌الوجود ماهیتی ندارد جنس و فصل و در نتیجه حد هم ندارد. نکته جالب توجه در این بخش از رساله این است که مؤلف چند سطر بعد از این که برهان وجوب و امکان سینوی را در اثبات وجود خدا اقامه می‌کند، بدون ارائه هیچ توضیحی اضافه می‌کند که برهان بر واجب‌الوجود اقامه نمی‌شود، بلکه او برهان بر همه اشیاء است:

«ولا ماهیة له ... ویلزم من هذا أنّ لا جنس له ولا فصل له ولا حدّ له ولا برهان علیه بل هو برهان علی جمیع الإشیاء ...» (فارابی، ۱۸۹۰: ۵۷)

البته مؤلف تنها به این چند کلمه اکتفا می‌کند و هیچ گونه توضیحی در این مورد ارائه نمی‌دهد که چگونه بعد از اقامه برهان بر وجود واجب، هر گونه برهانی بر اثبات او را نفی می‌کند. این عبارت عیون کاملاً مشابه با عبارت مهم و مشهوری از مقاله هشتم *الهیات شفا* است: «... ولذّک فإنّ الأوّل لا فصل له، و إذ لا جنس له و لا فصل له فلا حدّ له، ولا برهان علیه،

لأنّه لا علّة له، ولذّک لا لمّ له...» (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۳۴۸)

مقایسه این عبارات عیون با عبارات فوق از مقاله هشتم *الهیات شفا* نشان می‌دهد که این بحث برای مؤلف عیون واضح بوده و بدون ارائه هرگونه توضیح و شرحی تنها به طور گذرا و خلاصه به آن اشاره کرده است. در حالی که همین بحث در ابن سینا به این وضوح نیست و در *الهیات شفا* و مواضعی شبیه به آن، این مطلب را شرح داده است. (به عنوان مثال: *الهیات شفا*: «لا برهان علیه» (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۳۴۸، ۳۵۴)، *تعلیقات*: «لا برهان علیه» (ابن سینا، ۱۳۹۱: ۱۸۰) و *المبدأ والمعاد*: «لیس علیه برهان محض» (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۳۳)). توضیحات ابن سینا نشان می‌دهد که منظور او از عدم امکان اقامه برهان بر وجود واجب، برهان لمّی یعنی برهان از علت به معلول است و نه برهان اَنّی یا دلیل. او توضیح می‌دهد که چون واجب الوجود علت ندارد و خود، علت همه موجودات است، نمی‌توان وجود واجب را از طریق برهان لمّی اثبات نمود (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۳۴۸، ۳۵۴) ولی می‌توان بر وجود خدا دلیل ارائه کرد («فإنّ علیه دلیلاً» (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۶)، «إنّما هو علیه الدلائل الواضحة» (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۳۵۴)). بنابراین، بر خلاف *برهان شفا* که ابن سینا در آنجا هم برهان لمّی و هم برهان اَنّی (دلیل) را از اقسام برهان می‌داند، در آثار مابعدالطبیعی به جهت وثاقت برهان لمّی، برهان را منحصر در آن دانسته و لذا اقامه برهان را بر وجود واجب منتفی می‌داند.^۲

مؤلف در ادامه برخی از صفات واجب را تشریح کرده (فارابی، ۱۸۹۰: ۵۷-۵۸) و نظریه فیض را بر اساس وجوب و امکان و با الگوی سه‌گانه (عقل، جسم فلک، نفس فلک) تشریح می‌کند^۳ و در عین این‌که تأکید می‌کند که محال است تعداد عقول و افلاک بی‌نهایت باشد، تصریح می‌کند که ما تعداد عقول و افلاک را نمی‌دانیم و فقط می‌دانیم که همه عقول در نهایت به عقل فعال مجرد ختم می‌شوند (فارابی، ۱۸۹۰: ۵۹). مؤلف در این رساله عقل اول را مُبدعِ اوّل نامیده و ابداع را «حفظ إدامة وجود الشيء الذی لیس وجودها لذاته إدامة لا یتصل بشيء من العلل غیر ذات المبدع» تعریف می‌کند^۴ (فارابی، ۱۸۹۰: ۵۸).

در بین رساله‌هایی که انتساب آن‌ها به فارابی قطعی نیست شاید بتوان رساله *عیون المسائل* را یکی از مهمترین این آثار دانست؛ چرا که از جانب برخی قدما نیز به عنوان رساله‌ای از فارابی مورد توجه و ارجاع قرار گرفته است. به عنوان مثال ابن‌باجه فیلسوف و شارح مشهور فارابی که در اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری قمری می‌زیسته، در چند موضع از آثارش به *عیون المسائل* به عنوان اثری از فارابی ارجاع داده (ابن‌باجه، بی‌تا: ۱۸۲؛ ۱۹۱) و در یکی از این ارجاعات با عبارت «أنظر إلى قول أبي نصر فی عیون المسائل...» بخشی از متن *عیون*

المسائل در باب ابداع واجب الوجود را ذکر می‌کند که منطبق با نسخه موجود این رساله است (فارابی، ۱۸۹۰: ۵۸) (ابن باجه، بی تا: ۱۹۱). خواجه نصیر الدین طوسی نیز در دو موضع از شرح *الإشارات*، متن ابن سینا را برگرفته از رساله *عیون المسائل* دانسته و به آن ارجاع داده است (ابن سینا، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۵۲؛ ۲۸۷، شرح خواجه طوسی). هر دو عبارتی که خواجه از *عیون المسائل* ذکر کرده منطبق با عبارات صفحه ۶۳ *عیون المسائل* چاپ برلین است (فارابی، ۱۸۹۰: ۶۳) فخر رازی هم در *المباحث المشرقیة* پس از توضیح در مورد حرکت وضعی، این نکته را اضافه می‌کند که کلام ابن سینا موجب شکل گیری این وهم می‌شود که او برای نخستین بار به حرکت وضعی پی برده است در حالی قبلاً فارابی در اثر مختصر *عیون المسائل* حرکت وضعی دوری افلاک را مطرح کرده است (فخر رازی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۵۸۲)^۵

بنابراین، انتساب *عیون المسائل* به فارابی پدیده جدیدی نیست و در قرن‌های گذشته در عین این که مطابق با نسخه ۴۷۵۵ دانشگاه استانبول، در قرن ششم به ابن سینا منسوب بوده، حداقل در حدود قرن پنجم ه.ق، معاصر ابن باجه اشتهار انتساب به فارابی نیز داشته است. جالب توجه است که متن‌هایی هم که توسط ابن باجه و خواجه طوسی و فخر رازی نقل شده یا ارجاع داده شده دقیقاً با همین رساله *عیون المسائل* موجود در زمان ما تطبیق دارد.

در مجموع با بررسی مطالب این رساله می‌توان گفت مبنای اصلی محتوای این رساله همان‌گونه که از سطور نخستین آن مشخص است بر پایه اصل اساسی تمایز واجب الوجود از ممکن الوجود است که خود مبتنی بر اصل تمایز مابعدالطبیعی وجود از ماهیت بوده و هر دو از اصول مهم نظام فکری سینیوی هستند، در حالیکه مراجعه به آثار مسلم الإنتساب فارابی نشان می‌دهد که مابعدالطبیعة او بر این اساس بنا نشده است. علاوه بر این، با توجه به عبارات پخته و روان رساله *عیون المسائل* از یک سو و با توجه به اینکه کلام ابن سینا در مورد بسیاری از این مسائل در آثار متقدم ابن سینا همچون *الحکمة العروسیة* و *عیون الحکمة* به پختگی و روانی *الهیات شفا* نیست و آراء و دیدگاه‌های او در یک سیر پیش رونده مطرح شده‌اند، شاید بتوان گفت که این رساله نوعی اقتباس از آراء ابن سینا و ارائه خلاصه‌ای دقیق و عالمانه از ماحصل تلاش‌های فکری ابن سینا است.

۲.۳ الدعای قلبیة

این رساله برای نخستین بار در مجموعه رسائل فارابی با عنوان الدعای القلبیة المنسوبة إلی أرسطو مجردة عن الحجج لأبی نصر الفارابی در حیدرآباد چاپ شده است (فارابی، ۱۳۴۹، الدعای القلبیة) و شامل برخی مسائل فلسفی است که با بحث در باب وجوب و امکان ماهوی آغاز می‌شود و با بحث از سعادت انسان خاتمه می‌یابد. در عنوان این اثر چنین ادعا شده که مطالب رساله منسوب به ارسطو است ولی بررسی محتوای رساله‌ای که به دست ما رسیده، نشان می‌دهد که مطالب آن و در حقیقت زیربنای اصلی محتوای آن قرابتی با آراء ارسطو ندارد. این رساله در عیون الأنباء با عنوان کتاب فی الدعای المنسوبة إلی أرسطوطالیس فی الفلسفة مجردة عن بیاناتها وحججها (ابن أبی أصیبة، ۲۰۰۱، ج ۴: ۳۰) و در الوافی بالوفیات با عنوان الدعای المنسوبة إلی أرسطو فی الفلسفة مجردة عن بیاناتها وحججها (صفدی، ۱۴۰۱، ج ۱: ۱۱۰) در زمره آثار فارابی ذکر شده ولی اختلافات مبنایی و سبک نگارش رساله موجود از الدعای القلبیة موجب شده تا انتساب آن به فارابی مورد تردید باشد. بررسی محتوای رساله الدعای القلبیة نشان می‌دهد که محتوای این رساله شباهت قابل ملاحظه‌ای به متن عیون المسائل دارد و هر چند که عبارات آنها بر یکدیگر منطبق نیستند ولی غالب مطالب با عباراتی کاملاً مشابه و با تفاوت‌های جزئی بیان شده‌اند.

۱.۲.۳ برهان اثبات وجود خدا در الدعای القلبیة

رساله الدعای القلبیة با عباراتی مشابه با عبارات ابن سینا به خصوص الهیات شفا (ابن سینا، ۱۴۰۴، ۳۵-۳۷) در مورد بدهت مفاهیم وجود، وجوب و امکان شروع می‌شود و در ادامه موجودات به واجب و ممکن تقسیم شده و وجود واجب‌الوجود بالذات البته با عباراتی موجز و مختصر، بر اساس برهان امکان و وجوب و بر اساس ابطال دور و تسلسل اثبات می‌شود: «...الأمور الممكنة الوجود لا يجوز بأن یرتقی فی العلیة والمعلولیة إلی ما لا نهاية له ولا أن یرتقی من ما لا نهاية له إلی ما لا یجوز الوجود بذاته هو الموجود الأول.» (فارابی، ۱۳۴۹، الدعای القلبیة: ۲-۳)

اما علاوه بر این برهان، عبارات دیگری نیز در این رساله وجود دارد که برخی محققان این عبارت را نوعی برهان وجودی بر اثبات وجود خدا دانسته و فارابی را تنها فیلسوف مسلمانی دانسته‌اند که برهان وجودی را مطرح کرده است (فخری، ۱۳۶۸، ۷۳). مؤلف الدعای در این

عبارات، ممکن الوجود را موجودی می‌داند که اگر غیر موجود فرض شود، مستلزم محال نیست و در مقابل واجب الوجود بالذات موجودی است که چون بالذات فرض شود، وجودش واجب می‌شود و از فرض معدوم بودن آن محال لازم می‌آید (فارابی، ۱۳۴۹، *الدعاوی القلیبیه*: ۲-۳):

«... واجب الوجود بذاته هو الموجود الأوّل وأنّ الواجب الوجود بذاته متى فرض غیر موجود لزم منه محال...» (فارابی، ۱۳۴۹، *الدعاوی القلیبیه*: ۳)

همان‌گونه که ذکر شد این عبارت مورد توجه برخی محققان قرار گرفته و بر اساس آن فارابی را در اثر *الدعاوی القلیبیه* واضع نوعی برهان وجودی در اثبات خدا دانسته‌اند. اما باید توجه داشت که این عبارت مختص این رساله نیست و در رسائل مشابه با آن همچون *عیون المسائل* (فارابی، ۱۸۹۰، ۵۷) نیز ذکر شده و ابن‌سینا نیز این عبارت را در مواضع متعددی همچون *المبدأ والمعاد* (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۲)، *الیهیات نجات* (ابن‌سینا، ۱۳۷۹: ۵۴۶) و *المباحثات* (ابن‌سینا، ۱۳۷۱: ۲۸۱) برای تعریف واجب الوجود بالذات به کار برده است. بنابراین، فارغ از این که بتوانیم این عبارت را نوعی برهان وجودی بدانیم یا خیر، تنها نمی‌توان مؤلف رساله *الدعاوی* را اقامه‌کننده برهان وجودی در اثبات خدا دانست.

نکته جالب توجه در این رساله همانند *عیون المسائل* این است که مؤلف بعد از این که به طور خلاصه برهان وجوب و امکان سینوی را در اثبات وجود خدا اقامه می‌کند، و عبارت فوق را در تعریف واجب الوجود ذکر می‌کند، همانند ابن‌سینا ولی بدون ارائه هیچ توضیحی چند سطر بعد از اثبات واجب الوجود بر اساس برهان وجوب و امکان، در ضمن بیان صفات موجود اول و واجب الوجود بالذات، حد و برهان را از واجب الوجود نفی می‌کند:

«... لیس لاحقاً لماهیة غیر الوجود و آنه لا ماهیة له غیر أنه واجب الوجود وهی إنیته فیکون لا جنس له ولا فصل له ولا حد له ولا برهان علیه...» (فارابی، ۱۳۴۹، *الدعاوی القلیبیه*: ۳)

مؤلف *الدعاوی* پس از برشمردن صفات واجب الوجود، پیدایش عالم را بر اساس نظریه فیض مبتنی بر اصل تمایز وجوب و امکان یعنی طریق سینوی و بر اساس عقول و افلاک (نفس و جسم افلاک) تبیین می‌کند (فارابی، ۱۳۴۹، *الدعاوی القلیبیه*: ۴) مؤلف این رساله نیز همانند رساله *عیون المسائل* تأکید می‌کند که تعداد عقول و افلاک بی‌نهایت نیست ولی با این تفاوت که مؤلف *عیون المسائل* تصریح کرده است که ما تعداد عقول و افلاک را نمی‌دانیم (فارابی،

اثبات وجود خدا در آثار فارابی (لیلا کیان خواه) ۱۸۳

۱۸۹۰: ۵۹) ولی مؤلف *الدعاوی* هیچ توضیح بیشتری در این مورد اضافه نکرده است (فارابی، ۱۳۴۹، *الدعاوی القلیبیه*: ۵).^۷

در مجموع بررسی محتوای این رساله و تحقیق در اصول فکری حاکم بر محتوای آن، نشان می‌دهد که این رساله نیز بر پایه اصول تمایز واجب‌الوجود از ممکن‌الوجود است و تمایز مابعدالطبیعی وجود از ماهیت است و لذا تفاوت قابل ملاحظه‌ای با آثار مسلم‌الانتساب فارابی دارد.

البته باید توجه داشت که هرچند ساختار کلی و اصول زیربنایی مطالب رساله بر اساس اصول و مبانی فلسفه سینوی است ولی مؤلف در این رساله، در عین اینکه عباراتی از ابن‌سینا را اقتباس کرده است ولی از برخی عبارات خاص فارابی که در آثار ابن‌سینا مرسوم نیست هم برای بیان مطالب بهره می‌جوید.

از جمله عباراتی که به طور مستقیم از عبارات ابن‌سینا اقتباس شده می‌توان به سطرهای اول رساله اشاره کرد که مطابق با سطرهای نخستین فصل ششم از مقاله اول *الهیات شفا* است:

...إنّ الأمور التي تدخل فی الوجود تحمل فی العقل الانقسام إلى قسمین، فیکون منها ما إذا اعتبر بذاته لم یجب وجوده، وظاهر أنه لا یمتنع أيضا وجوده، وإلا لم یدخل فی الوجود، وهذا الشیء هو فی حیث الإمکان، ویکون منها ما إذا اعتبر بذاته وجب وجوده... (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۳۷)

«... وإنّ الأمور الداخلة فی الوجود تنقسم قسمین منها ما إذا اعتبر بذاته وجب وجوده وهو الذی یسمی واجب‌الوجود وأنّ الممكن الوجود متی فرض غیر موجود لم یلزم منه محال...» (فارابی، ۱۳۴۹، *الدعاوی القلیبیه*: ۲)

و نیز عبارتی مشهور و مهم از مقاله هشتم *الهیات شفا*:

«ولذلك فإنّ الأوّل لا فصل له، وإذ لا جنس له ولا فصل له فلا حدّ له، ولا برهان علیه، لأنّه لا علّة له، ولذلك لا لم له...» (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۳۴۸)

«... ليس لاحقا لماهیة غیرالوجود وأنه لا ماهیة له غیر أنه واجب‌الوجود وهي إنیته فیکون لا

جنس له ولا فصل له ولا حدّ له ولا برهان علیه...» (فارابی، ۱۳۴۹، *الدعاوی القلیبیه*: ۳)

در مقابل، اصطلاحات و عباراتی از قبیل «یحصل عنه لكلّ موجود قسطه الذی هو وجوده» (مطابق با (فارابی، ۱۹۹۵: ۴۹)) در بیان فیض موجود اول و «لا یحتاج إلى شیء آخر یمدّ بقائه» در

بیان ازلیت خداوند (مطابق با (فارابی، ۱۹۹۵: ۲۶)) اصطلاحات مرسوم فارابی هستند و در آثار ابن سینا شایع نیستند. بنابراین، به نظر می‌رسد که مؤلف در این رساله قصد داشته به گونه‌ای خلاصه‌ای از دیدگاه‌های ابن سینا را البته با نظر به آراء فارابی ارائه کند.^۱

۳.۳ شرح رساله زینون الکبیر الیونانی

این رساله برای نخستین بار در مجموعه رسائل فارابی در حیدرآباد چاپ شده است (فارابی، ۱۳۴۹، رساله زینون) و همانند *الدعای القلیبیه* با محوریت مسائل خداشناسی بر مبنای اصل تمایز واجب از ممکن و اصل تمایز وجود از ماهیت تنظیم شده است. در کتب تراجم متقدم گزارشی از این اثر موجود نیست و تنها در کتاب *الدریعه*، اثری با نام مشابه این رساله (شرح رساله زینون الأول) به فارابی نسبت داده شده است (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۳: ۲۸۷). مهدوی در کتاب *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا*، متن این اثر را بسیار شبیه به *رساله العروس* (یا *رساله العرش*) می‌داند که در زمره آثار قطعی ابن سینا ذکر کرده است (مهدوی، ۱۳۳۳: ۱۷۹). *رساله العروس* رساله‌ای مختصر است که با بیانی خلاصه و منظم مطالبی را در حوزه مباحث خداشناسی و چگونگی صدور موجودات از واجب ارائه کرده است. با مراجعه به *رساله العروس* می‌توان دریافت که علاوه بر اشتراک این دو رساله در اصول زیربنایی و چارچوب اصلی، اکثر مطالب *رساله العروس* به همراه برخی اضافات در شرح *رساله زینون* موجود است و شاید بتوان شرح *رساله زینون* را به نوعی بسط *رساله العروس* دانست (به عنوان مثال نسخه خطی نور عثمانیه/۱۰۱/۴۸۹۴).

در ابتدای شرح *رساله زینون* ادعا شده که این رساله شرحی بر رساله‌ای از زینون کبیر شاگرد ارسطو (زینون الکبیر تلمیذ ارسطاطالیس) است. مطالب آن مشمل بر مباحثی در باب وجود مبدأ اول، صفات او، نسبت اشیاء به موجود اول، نبوت، شرع و معاد است و اسلوب نگارش این رساله به صورت متن یکپارچه بوده و نمی‌توان تفکیکی بین متن و شرح آن مشاهده کرد. از نکات جالب در این رساله، عبارت «سمعت معلمی ارسطاطالیس» است که مؤلف در چند موضع قبل از بیان مطالب ذکر کرده است؛ از جمله در تبیین نظریه فیض و بیان مفاد قاعده الواحد.

۱.۳.۳ برهان اثبات وجود خدا در شرح رسالة زینون الکبیر الیونانی

در بخش اول رساله، بر اساس اصل تمایز و جوب و امکان، برهانی مشخص و مدون به قرار زیر بر وجود مبدأ اول اقامه شده است:

- هر شیئی در عالم کون و فساد، قبل از به وجود آمدن ممکن‌الوجود بوده است؛ چرا که اگر ممتنع‌الوجود باشد اصلاً موجود نمی‌شود. از سوی دیگر واجب‌الوجود هم نبوده است؛ چرا که واجب‌الوجود ازلی و ابدی است.

- هر ممکن‌الوجودی برای موجود شدن به علت نیازمند است.

- حال در مورد علت وجود ممکن همین بحث را مطرح می‌کنیم. یعنی اگر این علت ممکن‌الوجود باشد و وجودش از ناحیه ذاتش نباشد، برای موجود شدن نیازمند علت است.

- جایز نیست که یک شیء علت خودش باشد چرا که به معنی تقدم شیء علی نفسه است که محال است (مؤلف مطالبی را به تفصیل برای ابطال دور در علیت بیان کرده است)

- تسلسل در سلسله علل محال است (مؤلف در این قسمت برهان وسط و طرف را برای ابطال تسلسل در سلسله علل ذکر کرده است).

در نهایت، سلسله ممکنات باید به واجب‌الوجود ختم شود.

مؤلف رساله در ضمن بیان برهان فوق در اثبات خدا و بیان ابطال دور، عبارتی را در مورد رابطه وجود و ماهیت ذکر می‌کند که بسیار حائز اهمیت است. مؤلف در این عبارات توضیح می‌دهد که جایز نیست ماهیت یک شیء علت وجودی باشد که عارض بر آن ماهیت است. زیرا وجود علت، سبب وجود معلول است و ماهیت، دو وجود ندارد که یکی مفید و دیگری مستفید باشد:

«... لا یجوز أن تكون ماهیة الشیء سبباً لوجوده العارض للماهیة لأن وجود العلة هو سبب فی وجود المعلول و لیس للماهیة وجودان أحدهما مفید والآخر مستفید...» (فارابی، ۱۳۴۹، رساله زینون: ۴)

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود مؤلف در این عبارت به صراحت و وضوح تقدم وجودی ماهیت بر وجود را رد می‌کند. مقایسه این عبارت با آراء فارابی و ابن سینا نشان می‌دهد که اولاً

فارابی بر اساس آراء مندرج در آثار مسلمش، به دلیل عدم دستیابی به اصل مابعدالطبیعی تمایز وجود از ماهیت، نمی‌تواند قائل به چنین عبارتی باشد؛ ثانیاً این قبیل عبارات با این صراحت و وضوح در آثار ابن‌سینا نیز کم نظیر است و تنها در بین دیدگاه‌های نهایی او یافت می‌شود.^۹ ابهام در غالب عبارات ابن‌سینا در مورد عروض وجود بر ماهیت و اعتبار ماهیت لا بشرط موجب شده تا وی متهم به تقدم وجودی ماهیت بر وجودش شده و خوانش‌های متفاوتی از این رأی او رخ دهد.^{۱۰} بنابراین، بسیار بعید به نظر می‌رسد که بخواهیم متن این رساله را منسوب به فارابی و مقدم بر تلاش‌های فلسفی ابن‌سینا بدانیم.

مؤلف شرح رساله زینون، در ادامه پس از اثبات مبدء اول، برخی صفات مبدء اول یعنی واحد، عاقل، حی، عالم، حکیم و مرید را شرح داده و سپس چگونگی صدور موجودات از خدا را بر اساس اصل تمایز وجوب و امکان و با الگوی صدور سه‌گانه (عقل، جسم فلک، نفس فلک) و بر اساس امکان و وجوب تبیین می‌کند (فارابی، ۱۳۴۹، رساله زینون: ۶-۷).^{۱۱}

۴.۳ جمع‌بندی مطالب سه رساله

همان‌گونه که در گزارش محتوای این سه رساله بیان شد، در این سه اثر خدا واجب‌الوجود نامیده شده و با برهانی واضح و روشن اثبات شده است. این برهان همان برهان امکان و وجوب است که بر اساس اصل بنیادین تمایز واجب از ممکن بنا شده است. بررسی اصل تمایز واجب از ممکن نشان می‌دهد که این اصل و دستیابی به مفهوم امکان ماهوی، فرع بر اصل تمایز مابعدالطبیعی بین وجود از ماهیت است و این اصل نیز فرع بر پذیرش اشتراک معنوی مفهوم موجود و وجود است. در حالی که فارابی در آثار قطعی‌الانتساب، موجود را مشترک معنوی ندانسته و به اصل تمایز وجود از ماهیت و نیز مفهوم امکان ماهوی دست نیافته است. در آثار قطعی فارابی همچون *آراء اهل المدينة الفاضلة و السياسة المدتیة*، اصطلاح کلیدی برای خدا «اول» یا «موجود اول» است؛ و ممکن الوجود به معنای موجودی است که امکان استعدادی دارد و لذا بر موجودات تحت فلک قمر منطبق است که امکان استعدادی دارند. فارابی به همین دلیل عدم دستیابی به اصل تمایز واجب از ممکن است که در آثار مسلم خود، اصطلاح «واجب‌الوجود» را برای خدا به کار نمی‌برد.^{۱۲} لذا می‌توان گفت که این سه اثر تفاوت مبنایی و ساختاری جدی با آثار قطعی فارابی همچون *آراء اهل المدينة الفاضلة و السياسة المدتیة* دارند.

از جمله موارد کلیدی دیگر در این سه رساله که فاصله قابل ملاحظه‌ای با آثار قطعی فارابی دارد، تبیین نظریه فیض بر اساس الگوی سه‌گانه و بر اساس اصل تمایز واجب از ممکن است.

اثبات وجود خدا در آثار فارابی (لیلا کیان‌خواه) ۱۸۷

بررسی آثار قطعی فارابی نشان می‌دهد که او به گونه‌ای متفاوت از ابن‌سینا نظریه فیض را بر اساس این اصل بنا نکرده است.^{۱۳}

بنابراین، توجه به اصول زیربنایی مهمی که محتوای این رساله‌ها بر آنها بنا شده و نیز بیان برخی مطالبی که در آثار قطعی فارابی بیان نشده‌اند اساساً فارابی به آنها دست نیافته است و بیشتر با اصول فکری سینیوی تناسب دارند، انتساب این رسالات را به فارابی مورد شک و تردید قرار می‌دهد. اما علاوه بر این باید توجه داشت که با وجود تطبیق اصول زیربنایی این رساله‌ها با مبانی فکری سینیوی و تطبیق بسیاری از مطالب آن با آراء ابن‌سینا، این رساله‌ها از جهاتی نیز متفاوت از ادبیات مرسوم آثار ابن‌سینا است. بنابراین ممکن است که این آثار، تألیف متفکر یا متفکرانی باشند که با اشراف به آثار فارابی و ابن‌سینا و بر اساس مبانی فکری سینیوی متنی موجز در خصوص مهم‌ترین آراء مابعدالطبیعی ارائه کرده‌اند. در مجموع با توجه به سبک نگارش و تنظیم ابواب آثار ابن‌سینا می‌توان گفت که سبک ارائه مطالب این سه رساله شباهت قابل توجهی به رساله المبدأ والمعاد و مقاله دوم الهیات نجات دارند.

۴. برهان اثبات وجود خدا در آثار قطعی

تتبع در آثار قطعی الإنتساب فارابی نشان می‌دهد که او در موضعی خاص و به طور صریح و واضح، برهان منظم و منسجمی در اثبات وجود خدا ارائه نکرده و بر خلاف سبک ابن‌سینا در بسیاری از آثارش، بخش یا باب خاصی را به آن اختصاص نداده است. اما به صرف عدم اختصاص بخشی مشخص به این برهان نمی‌توان هرگونه برهانی بر اثبات وجود خدا را در آثار قطعی فارابی منتفی دانست؛ بلکه دقت در برخی بیانات فارابی نشان می‌دهد که می‌توان نوعی برهان علیت بر اثبات وجود خدا را از برخی آثار او استخراج کرد. علاوه بر این عبارات، متنی در آراء و السیاسة وجود دارد که شاید بتواند نوعی اثبات وجود خدا تلقی شود.

۱.۴ برهان علیت در اثبات وجود خدا

در خلال برخی مباحث در آثاری همچون تحصیل السعادة، فلسفة ارسطوطاليس، الحروف و فصول منترعة عباراتی وجود دارد که می‌تواند دال بر نوعی برهان علیت بر اثبات موجودات غیر مادی و در نهایت موجود اول، باشد. فارابی در این آثار، مسیر انسان برای نیل به سعادت حقیقی را ترسیم می‌کند و مراحل مختلف کسب علوم در شاخه‌های مختلف علوم نظری اعم از

ریاضیات و طبیعیات و علم مدنی و مابعدالطبیعیات را توضیح می‌دهد. بر اساس دیدگاه او در *تحصیل السعادة*، پژوهشگر در هریک از شاخه‌های علوم نظری، پس از مطالعه در مورد موجودات مندرج تحت جنس مشترک آن علم، باید به علم یقینی به مبادی آن موجودات دست یابد. اگر شیء مورد مطالعه، همه علل اربعه یعنی مادی، صوری، فاعلی و غایی^{۱۴} را دارا بود، باید به تحقیق در مورد همه آنها پرداخت، ولی اگر همه مبادی اربعه در مورد آن شیء موضوعیت نداشت، پژوهشگر در آن علم باید به همان مقدار بسنده کند. البته نباید بحث با مطالعه همان مبادی خاتمه یابد، بلکه لازم است پس از آن، به مطالعه مبادی آن مبادی و در نهایت مبادی نهایی آنها پرداخت. این مطالعه و بررسی تا جایی ادامه دارد که مبادی مورد بررسی، مندرج تحت جنس خاص آن علم باشند؛ حال اگر مبادی نهایی خود نیز دارای مبدأ باشد، ولیکن مبادی آنها متعلق به جنس مورد نظر آن علم نبوده و ذیل جنس دیگری باشند، علم مذکور نمی‌تواند آنها را بررسی کند و مطالعه و بررسی به علمی دیگر موکول می‌شود که این مبدأ نهایی ذیل جنس آن است. مطالعه در این علم جدید نیز به همان روال سابق ادامه دارد (فارابی، ۱۴۰۳: ۵۴-۵۵). بر اساس این الگو، ناظر (پژوهشگر) حوزه علوم نظری، پس از طی مراحل قبلی، وارد شاخه دیگری از علوم نظری می‌شود، یعنی علمی که به مطالعه و بررسی موجوداتی می‌پردازد که جسم و جسمانی نیستند و در عالم طبیعت یافت نمی‌شوند. فارابی معتقد است که در این مرحله از پژوهش، علم و نظری جدید حاصل می‌شود و آن را علم مابعدالطبیعیات و نظر الهی می‌خواند (فارابی، ۱۴۰۳: ۶۰-۶۳).

پژوهشگر این حوزه نیز، همانند سایر شاخه‌های علم نظری، پس از بررسی موجوداتی که جسم و جسمانی نیستند، به بررسی مبادی آنها می‌پردازد که البته مبادی این قبیل موجودات فقط سه علت از علل اربعه را در بر می‌گیرند، یعنی علت صوری، علت فاعلی و علت غایی. در نهایت، مطالعه در این حوزه به موجودی منتهی می‌شود که هیچ‌کدام از این مبادی اربعه را ندارد، بلکه مبدأ اول برای تمامی موجودات است و «إله» نامیده می‌شود. پژوهشگر این شاخه از علوم نظری، لازم است پس از بررسی موجودات غیر جسمانی (مبادی الهی) و در نهایت بررسی مبدأ اول، در مورد لوازم وجود مبدأ اول نیز به بحث و بررسی بپردازد. با نظر در این حوزه، علم به دورترین اسباب موجودات، یعنی مبدأ اول، و نیز سایر مبادی به دست می‌آید (فارابی، ۱۴۰۳: ۶۰-۶۳).

اثبات وجود خدا در آثار فارابی (لیلا کیان خواه) ۱۸۹

هرچند که عبارات فوق از کتاب *تحصیل السعادة* نقل شده است ولی فارابی در عباراتی مشابه در *فلسفه أرسطوطاليس* (فارابی، ۱۹۶۱: ۱۳۱-۱۳۳)، *الحروف* (فارابی، ۱۹۸۶: ۶۶-۶۹) و *فصول منتزعة* (فارابی، ۱۴۰۵: ۹۵-۹۹) نیز همین مطالب را بیان کرده است.

بررسی و تحلیل این آثار نشان می‌دهد که هرچند فارابی در این عبارات، در صدد توضیح مراحل مختلف کسب علوم نظری برای نیل به سعادت حقیقی انسان است و به ظاهر در صدد اقامه برهان بر وجود خدا نیست، ولی در ضمن این عبارات، وجود موجود اول را اثبات می‌کند و می‌توان از این بیانات، نوعی برهان علیت را بر وجود مبادی غیر مادی و در نهایت موجود اول استخراج کرد.^{۱۵}

بر مبنای توضیحات فارابی در کتاب *برهان*، این برهان از نوع «برهان وجود» خواهد بود. او در کتاب *برهان* توضیح می‌دهد که علوم یقینی بر سه نوع یقین به وجود شیء، یقین به سبب وجود شیء (علم لمّ الشیء) و یقین به هر دو هستند و در ادامه نتیجه می‌گیرد که برهان بر سه نوع است: برهان وجود شیء (برهان إنّ الشیء)، برهان لمّ الشیء و برهانی که جمع هر دوی این امور است (فارابی، ۱۴۰۸، ج ۱، برهان: ۲۷۲-۲۷۳). بر این اساس، برهان مستخرج از آثار فوق الذکر را می‌توان برهان وجود (برهان إنّی) بر وجود موجود اول دانست.

۲.۴ بررسی نوعی برهان در کتاب *اهل المدينة الفاضلة*

اما علاوه بر طریق فوق که به نوعی می‌تواند برهان علیت بر اثبات وجود موجود اول باشد، عباراتی نیز در دو کتاب *السیاسة* و *آراء* وجود دارد که شاید بتوان از آنها نیز نوعی برهان بر اثبات موجود اول استخراج کرد. عبارت او در آغاز کتاب *آراء* شباهت بیشتری به نوعی استدلال دارد. فارابی کتاب *آراء* را با جملات زیر آغاز می‌کند:

الموجود الأوّل هو السبب الأوّل لوجود سائر الموجودات كلّها، وهو بریء من جمیع أنحاء النقص. وكلّ ما سواه فلیس یخلو من أن یكون فیہ شیء من أنحاء النقص، إمّا واحداً وإمّا أكثر من واحد. وأمّا الأوّل فهو خلوّ من أنحاءها كلّها، فوجوده أفضل الوجود، وأقدم الوجود، ولا یمكن أن یكون وجود أفضل ولا أقدم من وجوده. وهو من فضیلة الوجود فی أعلى أنحاءه، ومن کمال الوجود فی أرفع المراتب. ولذلك لا یمكن أن یثوب وجوده وجوهه
عدم أصلا (فارابی، ۱۹۹۵: ۲۵)

به نظر می‌رسد می‌توان این عبارات را نوعی استدلال برای وجود موجود اول از طریق تحلیل ذات موجود اول دانست. بر اساس این متن، موجود اول یا سبب اول، بری از انواع نقص بوده و وجود او افضل و اقدم وجود است و محال است که وجودی افضل و اقدم از او باشد. فارابی از اینجا نتیجه می‌گیرد که ممکن نیست که وجود و جوهر اول با عدم آمیخته شود. بنابراین، او از اول بودن، افضلیت و اکملیت موجود اول نتیجه می‌گیرد که ممکن نیست که عدم در ذاتش راه داشته باشد و در نتیجه ذاتی با چنین خصوصیتی، موجود است.

ابن سینا نیز علاوه بر براهینی که بر اثبات وجود خدا اقامه می‌کند، در کتاب *المبدأ والمعاد*، با عبارتی کوتاه که شباهت زیادی به عبارات فارابی دارد، از تحلیل «حال وجود» واجب، وجود او را اثبات می‌کند:

إنا أثبتنا الواجب الوجود لا من جهة أفعاله ولا من جهة حركته، فلم يكن القياس دليلاً، ولا أيضاً كان برهاناً محضاً، فالأول ليس عليه برهان محض، لأنه لا سبب له، بل كان قياساً شبيهاً بالبرهان، لأنه استدلال من حال الوجود أنه يقتضى واجبا، وأن ذلك الواجب كيف يجب أن يكون. (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۳۳)

البته علیرغم شباهت این دو بیان از فارابی و ابن سینا، باید به تفاوت بنیادین این دو دیدگاه توجه داشت. ابن سینا از تحلیل وجود اول، به وجوب وجود او منجر می‌شود در حالی که در عبارات فارابی از ضرورت و وجوب اول بحث به میان نیامده است.

در مجموع پس از بررسی آثار قطعی فارابی، می‌توان گفت که فارابی در این قبیل آثار بر خلاف ابن سینا، بخش و یا باب مشخصی را به اقامه برهان بر وجود خدا اختصاص نداده، و به طور مستقیم پرسش «چرا خدا موجود است؟» را مطرح نکرده است. ولی با این وجود درست نیست که آثار مسلم فارابی را فاقد برهان اثبات وجود خدا بدانیم. بلکه همان‌گونه که بررسی شد در بین آثار قطعی *الإنساب*، *الحروف*، *تحصيل السعادة*، *فلسفة أرسطوطاليس* و *فصول منتزعة* در بردارنده نوعی برهان علیت بر اثبات موجود اول هستند و نیز عبارتی در کتاب *آراء اهل المدينة الفاضلة* وجود دارد که به نظر می‌رسد فارابی در آن از طریق تحلیل ذات موجود اول به اثبات وجود او می‌رسد.

پس از دستیابی به این دستاورد پژوهشی، می‌توان پرسش مهم دیگری را ذیل مسأله اصلی این مقاله طرح کرد: چرا با وجود اینکه فارابی در *إحصاء العلوم*، برهان بر اثبات وجود خدا و موجودات مفارق را از جمله مسائل علم الهی می‌داند، در آثار او با بخش مشخصی در

خصوص برهان اثبات وجود خدا مواجه نیستیم و به ویژه دو اثر *آراء اهل المدينة الفاضلة* و *السیاسة المدنیة* که در بردارنده بیشترین حجم مسائل خداشناسی هستند، فاقد چنین بخشی هستند و نه تنها برهان واضحی بر اثبات وجود خدا در این دو اثر به چشم نمی‌خورد، بلکه بر خلاف برخی دیگر از آثار قطعی فارابی، مشتمل بر نوعی برهان علیت هم نیستند. به منظور یافتن پاسخ به این پرسش می‌توان احتمالاتی را مورد تأمل قرار داد:

اولاً باید توجه داشت که هرچند فارابی در *إحصاء العلوم*، علوم مشهور زمان خود را برشمرده و در مورد موضوعات و اهم مسائل آن‌ها توضیحاتی را ارائه داده اما سبک تألیف آثار فارابی به گونه‌ای است که غیر از رساله‌های منطقی، غالب آثار او ترکیبی از دیدگاه‌هایش در حوزه فلسفه نظری و عملی است و نمی‌توان در آنها مرزهای مشخصی بین شاخه‌های مختلف حکمت نظری و عملی مشخص کرد و با وجودی که فارابی از عالمان و پیشوایان مابعدالطبیعه محسوب می‌شود، نمی‌توان یک اثر او را اثر مابعدالطبیعی اش دانست که مشتمل بر ابواب مختلف باشد و در اولین باب خداشناسی آن، برهانی بر اثبات وجود خدا اقامه شده باشد. البته باید توجه داشت که تفکیک مشخص علوم از یکدیگر و نیز نظم و نسق مشخص مسائل علوم در آثار بزرگانی که بر فارابی تأثیر بسیار داشتند یعنی افلاطون، ارسطو و افلوپین نیز به چشم نمی‌خورد و به نظر می‌رسد که اولین شاهکار تفکیک دقیق علوم و نظم و صورت‌بندی مسائل آن‌ها، و تألیف اولین کتاب مستقل و مشخص در علم مابعدالطبیعه توسط شیخ الرئیس ابوعلی سینا ارائه شده است. بنابراین، بر اساس سنت زمان فارابی و سبک نگارش او، فارابی اثری مستقل در مابعدالطبیعه یا علم الهی با ابواب مشخص تألیف نکرده که بخواهد در باب خاصی چنین برهانی را اقامه کند؛ بلکه می‌بایست در خلال آراء مختلف فارابی در جستجوی این مطالب باشیم و از بین آراء و نظریات او، طریقی را برای اثبات وجود موجود اول استخراج کنیم.

ثانیاً به طور خاص در مورد عدم اقامه برهان حتی برهان ضمنی بر اثبات وجود خدا در *آراء اهل المدينة الفاضلة* و *السیاسة المدنیة*، توجه به جایگاه این دو اثر و نیز ارتباط و پیوند این دو اثر با آثار دیگر فارابی تا حدی می‌تواند پاسخ این پرسش را روشن کند. بر اساس شواهد تاریخی این دو اثر در اواخر عمر فارابی و به تقاضای گروهی از علاقمندان تألیف شده‌اند و در بردارنده دیدگاه‌های نهایی فارابی در مباحث مابعدالطبیعی، طبیعی و حکمت عملی به صورت یکپارچه هستند که دارای بخش‌های مجزا بین علوم مختلف نیستند.^{۱۶} همان‌گونه که قبلاً ذکر شد، فارابی

در کتاب *تحصیل السعادة* و آثاری مشابه با آن، سیر کسب علوم توسط انسان طالب وصول به سعادت را ترسیم می‌کند و بر اساس طریقی بر مبنای برهان علیت اثبات می‌کند که در نهایت، سلسله متفاضل موجودات و علل و مبادی آنها به موجودی ختم می‌شود که مبدأ همه موجودات عالم است و اثبات می‌کند که تنها علم الهی شایستگی بحث از این موجود و صفات او را دارد، لذا فارابی در این قبیل آثار علاوه بر اثبات موجود اول، ضرورت وجود علم الهی و نظر الهی را نیز اثبات می‌کند و دو بخش اصلی برای آن قائل است: ۱. مطالعه موجودات الهی یعنی موجودات غیرمادی و نامتحرک و ۲. مطالعه مابقی موجودات عالم از این جهت که موجودات الهی علل و اسباب آنها هستند. دقت در مباحث ابتدایی *آراء اهل المدينة الفاضلة* و *السیاسة المدنیة* که شامل اهم مسائل خداشناسی و مابعدالطبیعی است، نشان می‌دهد که فارابی در این دو اثر از اثبات وجود موجود اول گذر کرده و مباحث این دو کتاب را با فرض وجود موجود اول و پذیرفتن اثبات وجود خدا بر مبنای *تحصیل السعادة* شروع می‌کند و بر اساس الگوی ارائه شده در *تحصیل السعادة*، دو کتاب *آراء اهل المدينة الفاضلة* و *السیاسة المدنیة* را با بحث از مبادی موجودات و تحلیل دقیق صفات آنها (بخش اول) و سپس سایر موجودات عالم را از آن جهت که در نظام فیض، دارای علل و مبادی هستند (بخش دوم) شروع می‌کند (فارابی، ۱۹۹۵؛ ۱۳۶۶). بنابراین، می‌توان گفت که فارابی این دو اثر را در امتداد *تحصیل السعادة* تألیف کرده و در آنها اثبات وجود خدا و اثبات ضرورت وجود علم الهی را بر اساس *تحصیل السعادة* مفروض دانسته و لذا از آن بحث نمی‌کند ولی مباحث را با بحث از صفات خدا و مبادی عالیّه یعنی تبیین مسائلی شروع می‌کند که در *تحصیل السعادة* تنها رئوس کلی آن را ترسیم کرده ولی وارد تبیین و تحلیل آنها نشده است.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در مجموع پس از بررسی برهان اثبات وجود خدا در آثار منسوب به فارابی نکات زیر قابل استخراج است:

۱. بررسی آثار فارابی نشان می‌دهد که برخی از آثار که در انتساب به فارابی مورد شک و تردید واقع شده‌اند، حاوی برهان واضح و روشن بر اثبات وجود خدا هستند که بر اساس تمایز وجود از ماهیت و تمایز واجب از ممکن اقامه شده است. ابتناء این برهان بر این دو اصل اساسی که در تعارض با مبانی نظری فارابی هستند و نیز برخی شواهد

اثبات وجود خدا در آثار فارابی (لیلا کیان خواه) ۱۹۳

موجود دیگر در متن این آثار، فرضیه عدم انتساب آنها را به فارابی تقویت می‌کند. بسیاری از محققان بدون در نظر گرفتن این نکات، فارابی را نخستین فیلسوفی می‌دانند که خدا را واجب الوجود بالذات دانسته و برهان وجوب و امکان را بر وجود خدا اقامه کرده است و لذا ابن سینا را مبتکر این برهان نمی‌دانند.

۲. بررسی آثار قطعی الإنتساب فارابی نشان می‌دهد که الحروف، تحصیل السعادة، فلسفة أرسطوطاليس و فصول منتزعة در ضمن اثبات ضرورت شاخه سوم علوم نظری یعنی علم الهی، دربردارنده طریقی بر اساس برهان علیت بر اثبات موجود اول هستند.

۳. با وجودی که دو اثر آراء اهل المدينة الفاضلة و السياسة المدنیة بیشترین حجم مباحث خداشناسی فارابی را در خود جای داده‌اند و با وجودی که برهان وحدت موجود اول و برهان نفی ضد، به تفصیل در آنها اقامه شده است، دربردارنده برهان صریح و واضحی بر وجود موجود اول نیستند؛ اما در عین حال عبارتی در کتاب آراء اهل المدينة الفاضلة وجود دارد که به نظر می‌رسد فارابی در آن از طریق تحلیل ذات موجود اول به اثبات وجود او می‌رسد.

۴. به نظر می‌رسد که عدم ذکر برهان بر اثبات وجود خدا در دو اثر مهم آراء اهل المدينة الفاضلة و السياسة المدنیة این است که فارابی وجود خدا را که به طریقی در تحصیل السعادة و آثاری مشابه با آن اثبات کرده، مفروض می‌گیرد و مباحث را با تبیین و تحلیل مسائل مربوط به خدا و مبادی عالییه شروع می‌کند که در تحصیل السعادة بحث و بررسی آنها را در علم الهی ضروری دانسته ولی در مورد آنها بحث نکرده بود.

۵. از دستاوردهای این مقاله می‌توان به بررسی قرائن و شواهدی اشاره داشت که فرضیه عدم انتساب سه رساله عیون المسائل، الدعاوی القلییة و شرح رساله زینون کبیر به فارابی را تقویت می‌کند و کمک می‌کند تا پژوهشگران حوزه فارابی شناسی در انتساب دیدگاه‌های فلسفی به فارابی کمتر دچار اشتباه و خلط شوند و با دقت فلسفی در مورد ابتکارات ابن سینا در اقامه برهان بر اثبات وجود خدا داوری کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. تعریف فارابی از دانش مابعدالطبیعه به تفصیل در مقاله «تعریف مابعدالطبیعه از دیدگاه فارابی» (کیان‌خواه، ۱۳۹۳) و کتاب *مابعدالطبیعه از دیدگاه فارابی و ابن‌سینا* (کیان‌خواه، ۱۳۹۷) مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

۲. علاوه بر اقامه دلیل، ابن‌سینا راه دیگری را نیز برای رسیدن به وجود واجب باز می‌کند. او در *المبدأ والمعاد* (...فالأول ليس عليه برهان محض لأنه لا سبب له بل كان قياساً شبيهاً بالبرهان لأنه استدلال من حال الوجود أنه يقتضى واجباً وأن ذلك الواجب كيف يجب أن يكون (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۳۳)، *التعليقات* (الحق ما وجوده له من ذاته. فلذلك الباري هو الحق وما سواه باطل. كما أن واجب الوجود لا برهان عليه ولا يعرف إلا من ذاته، فهو كما قال «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» (ابن‌سینا، ۱۳۹۱: ۱۸۰)) و *الإشارات والتبہات* (تأمل كيف لم يحتج بياننا لثبوت الأول ووحدانيتها وبراهته عن الصمات إلى تأمل لغير نفس الوجود ولم يحتج إلى اعتبار من خلقه وفعله وإن كان ذلك دليلاً عليه؛ لكن هذا الباب أوثق وأشرف أي إذا اعتبرنا حال الوجود فشهد به الوجود من حيث هو وجود وهو يشهد بعد ذلك على سائر ما بعده في الواجب. إلى مثل هذا أشير في الكتاب الإلهي: «سَتَرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ». أقول إن هذا حكم لقوم. ثم يقول: أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ. أقول: إن هذا حكم للصدّيقين الذين يستشهدون به لا عليه» (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ج ۳: ۶۶)) این طریق را مطرح کرده است. ابن‌سینا در این عبارات تأکید می‌کند که هرچند می‌توان بر وجود خدا از طریق افعال و خلقش دلیل ارائه کرد ولی اوثق و اشرف طرق، روش صدیقین است که از تأمل و تحلیل عقلانی ذات واجب‌الوجود به اثبات وجود او و صفات او نائل می‌شوند.

۳. عبارات *عیون المسائل* تفاوت‌های جزئی با *الدعوى القلبيّة* دارد. یکی از این تفاوت‌ها این است که در *عیون المسائل* همانند متن *المبدأ والمعاد* (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۷۵) و *الهیات شفا* (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۴۰۲)، اصطلاح کلیدی «رضا» در تشریح نظریه فیض به کار رفته است (فارابی، ۱۸۹۰: ۵۸) در حالیکه این اصطلاح در *الدعوى* موجود نیست (فارابی، ۱۳۴۹، *الدعوى القلبيّة*: ۴).

۴. این تعریف از ابداع با تفاوت‌های جزئی در رساله *الدعوى القلبيّة* نیز موجود است. هر دو متن شباهت قابل توجهی به متن *المبدأ والمعاد* در تعریف ابداع دارند هرچند که عبارت رساله *الدعوى* قرابت بیشتری با متن *المبدأ والمعاد* دارد.

۵. ابن‌سینا در چند موضع از آثارش حرکت وضعی را تشریح کرده و آن را ابتکار خود می‌داند. از جمله در *طبیعیات نجات و طبیعیات دانش‌نامه علائمی* به اختصاصی بودن دیدگاه خود تصریح کرده است. (*طبیعیات نجات*: وأما الوضع، فإن فيه حركة على رأينا خاصة» (ابن‌سینا، ۱۳۷۹: ۲۰۶) و *طبیعیات دانش‌نامه*: «...پس جنبش گرد اندر وضع است و این چیزی است از جمله آن چیزها که ما بجای آورده‌ایم») (ابن‌سینا، ۱۳۸۳، ۸)

اثبات وجود خدا در آثار فارابی (لیلا کیان‌خواه) ۱۹۵

۶. اساساً این عبارات را نمی‌توان به طور قطع برهان وجودی دانست. مؤلف مقاله «فارابی، نراقی و غروی مبتکران برهان وجودی در حکمت اسلامی» ادعای ماجد فخری مبنی بر برهان وجودی بودن این عبارت را بررسی می‌کند و نتیجه می‌گیرد که به طور صریح و قاطع نمی‌توان محال بودن را در این عبارت به معنای تناقض منطقی دانست و بنابراین به دلیل ابهام در معنای «محال» در این عبارت، نمی‌توان آن را برهان وجودی دانست (افضلی، ۱۳۹۵: ۸-۱۱).

۷. بیان نظریه فیض در این دو اثر فاصله قابل ملاحظه‌ای با تبیین نظریه فیض در آثار مسلم فارابی از قبیل *آراء اهل المدینة الفاضلة و السیاسة المدنیة* دارد که بر اساس اصل تمایز وجوب و امکان بنا نشده است همان‌گونه که در مقاله «بررسی موجود اول و صفات او در آثار فارابی» (کیان‌خواه، ۱۴۰۱ ب) تشریح شده است، به دلیل این‌که ساختار مابعدالطبیعی ارائه شده در آثار مسلم فارابی همچون *آراء اهل المدینة الفاضلة و السیاسة المدنیة* بر اساس اصل تمایز وجود از ماهیت و اصل تمایز واجب از ممکن بنا نشده و فارابی در این دسته از آثار دریافتی که از امکان دارد همان امکان استعدادی است، لذا نظریه فیضش را به گونه‌ای متفاوت از ابن‌سینا و مستقل از مفاهیم سینوی وجوب و امکان تقریر کرده است.

۸. به ویژه در مقایسه ساختار این رساله و نیز *عیون المسائل* با ساختار آثار ابن‌سینا می‌توان گفت که مؤلف بیش از همه آثار ابن‌سینا در تنظیم و ارائه سرفصل‌های اصلی *عیون المسائل و الدعای* به رساله *المبدأ و المعاد* نظر داشته است. علاوه بر انتخاب و ترتیب سرفصل‌های ارائه شده می‌توان یکی از مطالب مندرج در این دو رساله را شاهدی بر این مدعا دانست؛ عبارتی در بیان توجیه اینکه ایجاد عناصر اربعه در اثر حرکت افلاک است. مؤلف در عبارتی کوتاه توضیح می‌دهد که ضروری است که افلاک حول یک شیء ثابت حرکت مستدیر داشته باشند و در اثر اصطکاک فلک با آن شیء، عناصر اربعه به ترتیب، به وجود می‌آیند. ابن‌سینا در *المبدأ و المعاد* این مطلب را با عنوان «قال قوم من أهل العلم» نقل کرده (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۸۴) ولی در *الهیات شفا* (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۴۱۳) و *الهیات نجات* (ابن‌سینا، ۱۳۷۹: ۶۶۶) این قول را با کنایه از قول برخی «منتسبین به علم» نقل می‌کند و در ادامه قول آن‌ها را مورد تردید قرار داده و نمی‌پذیرد در حالی که در *المبدأ و المعاد* که از نظر تاریخی مقدم بر *الهیات شفا و الهیات نجات* است، نه این کنایه را به کار برده و نه این دیدگاه را مورد نقد قرار داده است. بنابراین، صرفاً با توجه به متن *المبدأ و المعاد* نمی‌توان متوجه مخالفت ابن‌سینا با این دیدگاه شد. از جمله عبارات مهم دیگری که در این رساله موجود است و قرابت زیادی با آراء ابن‌سینا به ویژه رساله *المبدأ و المعاد* دارد، تعریف اصطلاح ابداع است که کاملاً منطبق با رساله *المبدأ و المعاد* تعریف شده و این تعریف خاص سابقه‌ای در آثار قطعی فارابی ندارد: *الدعای: «أنه مبدع والإبداع هو إدامة تأییس ما هو بذاته لیس إدامة لا يتعلّق بعلة غیر ذات المبدع»* (فارابی، ۱۳۴۹، *الدعای القلیبیة*: ۴) *المبدأ و المعاد: «وأما الحكماء فيعونون بالإبداع إدامة تأییس ما هو بذاته لیس إدامة لا تتعلّق بعلة غیر ذات الأوّل، لا مادّة ولا آلة ولا معنى ولا واسطة.»* (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۷۸) البته تعریف ابداع و ورود اصطلاح ابداع به حوزه فلسفه اسلامی ابتکار ابن‌سینا نیست و به اذعان ابن‌سینا این اصطلاح قبلاً نزد حکما مشهور بوده است. ابن‌سینا برای تعریف این اصطلاح در *المبدأ و المعاد*، در ابتدا به معنای عامیانه آن

- اشاره دارد سپس معنی اصطلاحی آن را نزد حکما شرح می‌دهد. قبل از ابن‌سینا، کندی ابداع را فعل خاص حق اول و آن را «تأییس الأیسات عن لیس» می‌داند (کندی، ۱۳۶۹: ۱۰۸) و فارابی در کتاب *الجمع*، ابداع را «ایجاد الشیء عن لا شیء» تعریف کرده است (فارابی، ۱۴۰۵: ۱۰۳). تعریف ابن‌سینا در *الإشارات* نیز متفاوت از تعریفش در *المبدأ والمعاد* است. او در *الإشارات* ابداع را «هو أن یكون من الشیء وجود لغيره، متعلق به فقط دون متوسط، من مادة أو آلة أو زمان» تعریف کرده (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ج ۳: ۱۲۰) بنابراین، از بین آثار ابن‌سینا این رساله در مورد این اصطلاح بیش از هر اثری به *المبدأ والمعاد* شباهت دارد.
۹. از جمله این عبارات نهایی می‌توان به عبارت شیوایی از *مباحثات* اشاره کرد: «لأن التوابع معلولات، والمعلول وجوده وحصوله بعد وجود علته، فنفس وجود الماهیة لا تكون معلول الماهیة وإلا لكان للماهیة وجود سابق علی وجود المعلول وحصوله» (ابن‌سینا، ۱۴۱۳، ۱۰۹)
۱۰. تشریح این تمایز و بررسی ابهامات در بیانات ابن‌سینا در مقاله «اصل تمایز وجود از ماهیت: بررسی تطبیقی دیدگاه ابن‌سینا و توماس آکوئینی» ارائه شده است (کیان‌خواه، ۱۴۰۱ الف).
۱۱. از جمله شواهد دیگر بر سینوی بودن این اثر به کار بردن برخی اصطلاحات خاص سینوی است که در آثار قطعی فارابی یافت نمی‌شود از جمله اصطلاح *نفس قدسی* که ابن‌سینا در آثار مختلف خود آن را به کار برده است (به عنوان مثال در *طبیعیات دانش‌نامه علائق* *نفس ناطقة* پیامبران را *نفس قدسی* می‌داند (ابن‌سینا، ۱۳۸۳: ۱۴۵)
۱۲. تحقیق و بررسی دیدگاه‌های فارابی در مورد «موجود اول» در آثار قطعی *الانتساب* فارابی و مقایسه آن با آراء ابن‌سینا در مقاله «بررسی موجود اول و صفات او» ارائه شده است (کیان‌خواه، ۱۴۰۱ ب)
۱۳. بررسی دیدگاه فارابی در مورد نظریه فیض در آثار قطعی *الانتساب* فارابی در مقاله «بررسی موجود اول و صفات او» ارائه شده است (کیان‌خواه، ۱۴۰۱ ب)
۱۴. فارابی این علل را علل *ماذا، بماذا، عمادا و لماذا* می‌نامد (فارابی، ۱۴۰۳، ۵۲).
۱۵. البته به این نکته نیز باید توجه داشت که فارابی در این طریق برای اثبات موجود اول هیچ اشاره‌ای به ابطال تسلسل نکرده است که البته خود جای تأمل دارد.
۱۶. دو اثر *آراء اهل المدينة الفاضلة و السياسة المدنية* در کتب تراجم متقدم، در زمره آثار فارابی ذکر شده‌اند. ابن‌ابی‌اصیبة، تاریخ حدودی اتمام تألیف *آراء* را سال ۳۳۱ ه.ق یعنی ابتدای ورود فارابی به شام دانسته (ابن‌ابی‌اصیبة، ۱۲۹۹، ج ۲: ۱۳۸-۱۳۹) و ابن‌خلکان نیز حدود همین تاریخ را برای تألیف *السیاسة* ذکر می‌کند (ابن‌خلکان، ۱۹۶۸، ج ۵: ۱۵۵) یعنی این دو اثر در اواخر حیات فکری فارابی نگاشته شده‌اند و به نظر می‌رسد که در بردارنده آراء نهایی فارابی باشند.

اثبات وجود خدا در آثار فارابی (لیلا کیان خواه) ۱۹۷

کتابنامه

- ابن أبی أصیبعة، احمد بن قاسم، ۲۰۰۱ م، *عیون الأنباء فی طبقات الأطباء*، تحقیق و دراسة: عامر نجار، قاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- ابن خلکان، احمد بن محمد، ۱۹۶۸ م، *وفیات الأعیان وأنباء أبناء الزمان*، تصحیح: احسان عباس، بیروت، دارالثقافة.
- ابن یاجه، أبوبکر محمد بن یحیی، بی تا، *رسائل فلسفیة لأبی بکر بن باجة*، شارح: جمال الدین علوی، بیروت، دار الثقافة، مغرب، دار المغریبة.
- ابن سینا، ۱۳۷۵ ه.ش، *الإشارات والتنبيهات*، شرح خواجه نصیرالدین طوسی و محاکمات قطب الدین رازی، قم، نشر البلاغة.
- ابن سینا، ۱۳۷۵ ه.ش، ۱۴۰۴ ه.ق، *الشفاء، الإلهیات*، مقدمه: إبراهیم مدکور، تحقیق: الأب قنوتی و سعید زاید، قم، مکتبه آیه الله المرعشی.
- ابن سینا، ۱۳۷۵ ه.ش، ۱۳۹۱ ه.ش، *التعلیقات*، مقدمه، تحقیق و تصحیح: سید حسین موسویان، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- ابن سینا، ۱۳۷۵ ه.ش، ۱۳۸۳ ه.ش، *طبیعیات دانشنامه علائی*، مقدمه، حواشی و تصحیح: سید محمد مشکوه، همدان، دانشگاه بوعلی سینا.
- ابن سینا، ۱۳۷۵ ه.ش، ۱۳۶۳ ه.ش، *المبدأ والمعاد*، به اهتمام: عبدالله نورانی، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مکیل با همکاری دانشگاه تهران.
- ابن سینا، ۱۳۷۵ ه.ش، ۱۳۷۹ ه.ش، *النجاة من العرق فی بحر الضلالات*، مقدمه و تصحیح: محمدتقی دانش پزوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- افضلی، علی، ۱۳۹۵ ه.ش، «فارابی، نراقی و غروی مبتکران برهان وجودی در فلسفه اسلامی»، جاویدان خرد، شماره ۲۹.
- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، ۱۴۰۳ ه.ق، *الذریعة إلی تصانیف الشیعة*، لبنان، دار الأضواء.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۱۱ ه.ق، *المباحث المشرقیة فی علم الإلهیات و الطبيعیات*، قم، انتشارات بیدار.
- سلیمانی امیری، عسکری، ۱۳۹۸ ه.ش، «برتری و مزایای برهان صدیقین در میان براهین اثبات وجود خدا»، حکمت اسلامی، شماره ۲۰.
- صفدی، خلیل بن أبیک، ۱۴۰۱ ه.ق، *الوافی بالوفیات*، باعتماد: هلموت ریتز، بیروت، دارالنشر فرانز شتاینر.
- طیبنیا، محمد صالح، اکبریان، رضا، سعیدی مهر، محمد، ۱۳۹۱ ه.ش، «تفاوت رویکرد ارسطو و ابن سینا در اثبات وجود خدا»، الهیات تطبیقی، سال ۳، شماره ۷.

۱۹۸ حکمت معاصر، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- فارابی، محمد بن محمد، ۱۹۹۶م، *إحصاء العلوم*، مقدمه و شرح: علی بوملحم، بیروت، مکتبه الهلال.
- فارابی، محمد بن محمد، ۱۹۹۵م، *آراء أهل المدينة الفاضلة ومضاداتها*، مقدمه، شرح و تعلیق: علی بوملحم، بیروت، مکتبه الهلال.
- فارابی، محمد بن محمد، ۱۴۰۳ ه.ق، *تحصیل السعادة*، مقدمه و تصحیح: جعفر آل یاسین، بیروت، دار اندلس.
- فارابی، محمد بن محمد، ۱۹۸۶م، *الحروف*، مقدمه و تصحیح: محسن مهدی، بیروت، دارالمشرق.
- فارابی، محمد بن محمد، ۱۴۰۵ ه.ق، *فصول منتزعة*، مقدمه و تصحیح: فوزی متری نجار، قم، المکتبه الزهراء.
- فارابی، محمد بن محمد، ۱۹۶۱م، *فلسفة أرسطوطاليس*، مقدمه و تصحیح: محسن مهدی، بیروت، دارالمشرق.
- فارابی، محمد بن محمد، ۱۴۰۸ ه.ق، «برهان» در *المنطقیات للفارابی*، تصحیح و مقدمه: محمدتقی دانش‌پژوه، قم، مکتبه آیه الله المرعشی.
- فارابی، محمد بن محمد، ۱۳۴۹ ه.ق، «الدعاوی القلیبیه» در *رسائل فارابی*، حیدرآباد، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیة.
- فارابی، محمد بن محمد، ۱۳۴۹ ه.ق، «شرح رسالة زینون الکبیر الیونانی» در *رسائل فارابی*، حیدرآباد، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیة.
- فخری، ماجد، ۱۳۶۸ ه.ش، «فارابی و برهان وجودی»، ترجمه: محمد سعید حنایی کاشانی، تحقیقات فلسفی، شماره ۱.
- کندی، ۱۳۷۲ ه.ق، *رسائل الكندی الفلسفیة الجزء الثاني*، تحقیق محمد عبدالهادی أبو ریدة، قاهرة، دارالفکر العربی.
- کیان‌خواه، لیلا، ۱۴۰۱ ه.ش الف، «اصل تمایز وجود از ماهیت»، آموزه‌های فلسفه اسلامی، شماره ۳۱.
- کیان‌خواه، لیلا، ۱۴۰۱ ه.ش ب، «بررسی موجود اول و صفات او در فلسفه فارابی»، حکمت معاصر، سال ۱۳، شماره ۲.
- کیان‌خواه، لیلا، ۱۳۹۷ ه.ش. *ما بعد الطبیعه از دیدگاه فارابی و ابن‌سینا*، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- مهدوی، یحیی، ۱۳۳۳ ه.ش، *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا*، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- یزدی، اقدس، ۱۳۸۱ ه.ش، «اثبات وجود خدا از منظر ابن‌سینا»، نامه مفید، شماره ۳۰